

# Զ Հ Ո Ի Դ - Ք Ո Ի Շ Ա Ն )

(Հրէասագանութիւն)

Վ Է Պ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

## XI

Զը նայելով որ բամազան ամիսն էր և իսկական, բարեպաշտ միւսիմները պարտաւոր են այդ նուիրական ամսում կատարեալ ողջախոհութիւն պահել, այնուամենայնիւ բաղնիքների բուրդուն <sup>1)</sup> իր սովորական ժամանակին սկսեց փշել գրեթէ բոլոր թաղերում մեր նկարագրած դէպքերի գիշերը, արշալոյսից առաջ: Բուրդուն հրաւէր և աղբարարութիւն է հաւատացեալներին. ով գիշերը անցրել է սիրոյ ծոցում և հերկել է կենդանի արտը, բարի և առատ պտուղ հասցնելու համար ի փառս Սլլահի և Մեծ Մարգարէի <sup>2)</sup>, նա պարտաւոր է մաքրուել, սրբուել առաւօտեան նամազը կատարելուց առաջ:

Արշալոյսը դեռ նոր էր սկսել ծագել. առաւօտեան էզանը, որից սկսւում էր ծոմապահութիւնը, դեռ մի-

\*) Տե՛ս «Մուրճ» № 6.

1) Մի երկար շփուր, որ փչում են բաղնիքների տանիքից և որից ժողովուրդը իմանում է թէ բաղնիքը պատրաստ է արդէն, տաքացրած է:  
2) Ղուրանում ասուած է. «կինը արտ է, որ պէտք է հերկել, սերմանել»: Շարիաթը պարտաւորեցնում է մուսուլմանին ամեն տեղում կնոջ հետ լարարեութիւն ունենալիս բաղնիք գնալ և լուացուել, մաքրուել: Բամազան ամսում կնոջ մօտենալը թէև արգելուած չէ, բայց առաքինութիւն է չլը մօտենալը:

նարէթներից չէր հնչուել: Շահի պալատի կողմից, հարէմխանայի ետևի փոքրիկ բաղնիքի տանիքից հընչեց բուրդուն. այդ նշան էր, որ Աշխարհի Բեւոբ բաղնիք պէտք է գնայ: Հարէմխանայի փոքր դուռը բացուեց և մի կարճահասակ ներքինի դուրս եկաւ ձեռքին բռնած մի մետաքսէ բօխչա, մի արծաթեայ սաթիլ<sup>1)</sup> և մի ոսկէ ջամ<sup>2)</sup>. մի այլ մանչ—ներքինի ետեւից տանում էր գուլաբդանը<sup>3)</sup> և խինայի ամանը: Շահը սովորութիւն ունէր բաղնիքում խինայ դնել մօրուքին և խինայել ոտքի ու ձեռների եղունգները: Ներքինիները ուղղուեցին դէպի բաղնիքը:

Երկու ընկերացիներու, հարէմխանայի դուռը նորից բացուեց և փոքրիկ բակը մտաւ ծերունի ներքինապետը, սպիտակ փոխանով, անգուլպայ և շապկի թևերը կոճկելով: Նրա խորշմած, թառամած դէմքը խոր յուզմունք էր արտայայտում: փոքր կլորիկ աչքերը, փայլելով ֆոսֆորական կրակով, կատաղի զայրոյթ էին ցոյց տալիս: Նա ինքն իրան խօսում էր, ձեռներով տարօրինակ շարժումներ անելով. «Նահլաթ բեդ շար շէյթան<sup>4)</sup>, գլխիս ինչ բալա<sup>5)</sup>, ինչ կրակ բերեցիր. ով Ալլահ, դու ինձ ողորմիր, ի սէր քո առաքեալի»: Նա շտապով մօտեցաւ բակի երկրորդ դռան, որ բացուում էր բիրունի փոքր պարտիզի վրայ և անտղեց արդեօք նիգերը լաւ արմաքրած են: Ապա վերադառնալով դէպի հարէմխանէն տանող դուռը, նա բացեց և ձեռներով նշաններ արեց: Երկու խափշիկ ներքինիներ դուրս եկան հարէմխանայից, բռնած մի մեծ բրդէ չուալի ծայրերից. այդ չուալը, որ դրին բակի մէջ տեղ, տռգած էր և նրա ծակերից արինն էր հոսում. երբեմն երբեմն շան խուլ ոռնոց և կատուի մլաւին էր լսւում: Դնելով չուալը ներքինապետի առաջ, բակի մէջ տեղ, խափշիկները հեռացան և մտնելով հարէմխանէն մի երկու ընկերացիներու դուրս բերին մի երկ-

1) Զրաման. 2) Սկառառակ. 3) Վարդեջրի սրտակ. 4) Անիծեալ լինիս, շար սատանայ. 5) Պատուհաս:

կրորդ չուալ, որի ծակերից նոյնպէս կաթում էր արին. այս չուալը ևս դրին առաջինի կողքին, որ շարժուում էր և որից լսուում էր շան կաղկանձին ու կատուի մլաւիւն: Խափշիկները, վայր դնելով չուալները, կանգնեցին, ձեռները դրին կրծքերի վրայ և խոր գլուխ տալով ներքինապետին, լուռ մնացին, սպասելով նրա հրամանին: Նրանք այնպէս անշարժ, արձանացած կանգնած էին, որ ոչ մի մկանունք չէր շարժուում նրանց երեսին և կիսամթութեան մէջ նրանց սև կերպարանքները աւելի ահռելի էին դարձել:

Խոր երկնքի մէջ դեռ փայլում էին հեռաւոր աստղերը. միակ վկաները այդ սոսկայի տեսարանի:

Այդ միջոցին հնչեց մինարէթից մուազզինի ձայնը. ներքինապետը, որ մտածումներն էր մէջ խորասուզուած, վերին աստիճանի շուարուած մարդու դէմք ունէր, գլուխը դարձրեց դէպի խափշիկները և միմիկայով ինչ որ մի բան պատուիրեց: Անմիջապէս խափշիկներէ մինը մտաւ հարէմխանէն և մի բանի րոպէից յետոյ մի ղէլլան ձեռքին վերադարձաւ: Ծերունին շտապով բռնեց ղէլլանը, պզղեց չուալների առաջ և սկըսեց ագահաբար ղլլացնել ղէլլանը, մինչև որ էզանը չէր վերջացել:

Երկու խափշիկները լուռ, անտարբեր, կանգնած էին, առանց որ նրանց դէմքի վրայ կարելի լինէր որևէ յուզմունք, անձկութիւն կարգալ:

Կատուի աղիողորմ մլաւիւնը, շան խռպոտ կաղկանձները նորից լսուեց չուալից:

Յանկարծ բիրունի կողմից դուռը կոփեցին:

Ներքինապետը վեր կացաւ, աստիկ զարմացած և զայրացած. այդ ո՞ր մահկանացուն է յանդգնում վըրդովել այս ժամին հարէմխանայի խաղաղութիւնը: Նա մեկնեց ղէլլանը խափշիկին և ասաց. «հարցրու, տես ով է»: Բայց նկատելով խափշիկի երեսին ժպիտ, նա ուշքի եկաւ և ասաց ինքն իրան:

—Ես մոռանում եմ, որ նրանք խուլ և համբ են։  
Եւ թփթխարով իր կարճ ոտներով, նա մօտեցաւ  
դռան։

—Ով է համարձակւում այս ժամին խփել դուռը,  
սպառնալից գոչեց նա։

—Այդ դուք էք, Խօջա-բաշի, լսելի եղաւ մի բա-  
րակ, տկար ձայն։

—Սադրազամը, Հաջի Միրզա-Աղասին, վախեցած  
և ապշած ձայն տուեց ներքինապետը և, շտապով,  
սկսեց բաշել դռան նիգերը։

—Այո, ես եմ, Խօջա-բաշի, մեծ դժբախտութիւն  
է պատահել, որտեղ է Շահը. հարկաւոր է իսկոյն տես-  
նել նրան։ Բայց ինչու ես այստեղ այս ժամին, ինչո՞ւ է  
դէմքդ այլայլուած։

—Ուրեմն երկրորդ դժբախտութիւն! Ալլահը ազա-  
տէ մեզ երրորդից։

—Ի՞նչ, հարէմխանայում դժբախտութիւն է պա-  
տահել. երբ և ինչպէս։ Արդեօք Աշխարհիս Աղօթա-  
րանի նուիրական ստամոքսը խանգարուել է։

Եւ յանկարծ նկատելով բակի մէջ տեղ ցրուած  
երկու տռզած չուախները ու խափշիկների անտարբեր,  
անկարեկից դէմքերը, ծերունի սադրազամը հասկա-  
ցաւ թէ ինչ դժբախտութիւն է պատահել...

—Դարձեա՛լ, հարցրեց նա միայն. ո՞վ է այդ դժ-  
բախտը։

Ներքինապետը ձեռացի շարժում արեց և խափ-  
շիկները մօտենալով բացեցին չուախների բերանները։

Քստմնելի տեսարանը, որ ներկայացաւ ծերունի  
սադրազամի աչքերին, ցնցեց նրան, որ վաղուց սովոր  
էր այդ տեսակ տեսարանների։ Չուախների առաջինից  
դուրս թռան մի շուն և մի կատու. ամբողջովին արիւ-  
նոտած, մազերնին գզգզուած, շնչասպառ, խածոտուած։  
Իսկ չուալի մէջ մի ջահիլ կին, մերկ, անկենդան, երե-  
սի, կուրծքի, ստամոքսի, թեքերի վրայ ահռելի խոցե-  
րով, որ, անշուշտ, գործել էին շան և կատուի խա-

ծոտմունքը: Սոսկալի էր թշուառ կնոջ արիւնաթաթախ դէմքը, նրա երկար վարսերը փաթաթուած պարանոցով և ներկուած արիւնով: Կոկորդը կրծոտուած: Աչքերը միայն մնացել էին անարատ, բայց ապակեացած և չուած զարհուրանքից:

Խափշիկները քակեցին երկրորդ չուալի կապը և սադրազամը, տեսնելով լճացած արեան մէջ մի մարմին և նրանից բաժանուած մի գլուխ, կարողացաւ միայն արտասանել.

— Դժբախտ Սէլիմ-խան, դժբախտ քո հայր, ահա որտեղ է հասցնում մարդուս ջահելութիւնը: Բայց ինչպէս պատահեց այդ:

— Ես ինքս դեռ լաւ չը գիտեմ, թէ այս անդգամը — և նա ուրբով հրեց կնոջ դիակը — ինչպէս յանդըգնել և կարողացել էր թագցնել Սէլիմ-խանին իր սենեակում, եօրդան-դեօշակի ծալքում: Բանից դուրս է գալիս, որ երեք ամսից ի վեր այդ յանցանքը գործում էին նրանք և սա նոյն իսկ յղիացել էր այդ լակոտից: Քիչ էր մնում այդ լրբերի պատճառով ես ևս ենթարկուեմ Շահի արդար բարկութեան և դահճի ձեռքն ընկնեմ: Թո՛ւ ձեր երեսին, աւարտեց ներքինապետը մի պինդ թրեւով երկու դիակների վրայ:

Դիւատուած տղամարդը մի երիտասարդ էր՝ հազիւ 20 — 22 տարեկան:

Այդ գիշեր հարէմխանայում կատարուել էր մինը այն արիւնոռչտ և ողբերգական տեսարաններից, որ սովորական երեւոյթ է կազմում արեւելեան, մուսուլման բռնակալների պալատական կեանքում: Վեց ամիս առաջ կուսակալ խաներից մինը նուէր էր ուղարկել Շահին մի գեղեցիկ, 16 տարեկան աղջիկ: Շահը սիրող էր արել և նա մտել էր հարէմխանայի կանանց շարքը, այն գերուհիների շարքը, որոնց կեանքը անցնում է չորս պատերի մէջ, տաղտկալի ձանձրութեան մէջ, որոնք ծաղկում են, իբրև ծաղիկներ, բայց ոչ ազատ օդում, կենսատու արեւի աղդեցութեան տակ: Այլ ջերմանոցում, հեռու սիրելի-

ներից, հայրենի հողից, հայրենի օգից, ջրից: Նրանք սահմանուած են երբեմն երբեմն, երեք-չորս-վեց ամիսը մի անգամ գոհացնել Շահի վաւաշոտ ցանկութիւնը: Ոչ թանկագին զարդերը, ոչ գոհարեղէնները, ոչ պարերը, զուարճութիւնները, որ առատութեամբ չըռայլուում է նրանց հարէմխանայում, չեն կարողանում մեռցնել նրանց մէջ այն բնական ցանկութիւնը, որ ունի ամեն մի դեռափթիթ էակ—սիրել և սիրուել, գըգուել և գգուանք ստանալ, իր հոգին խառնել իր սիրեցեալի հոգու հետ: Եւ պատահում է այն՝ ինչ որ անխուսափելի է. չը նայելով բանտի ամուր պատերին, չը նայելով վայրագ և անսիրտ ներքինիների հսկողութեան, չը նայելով սոսկալի պատիժներին, որ սպասուում է անհաւատարմութեան համար, ջահիլ և գեղեցիկ գերուհիները հնարք են գտնում հասնել իրանց մուրազին, սիրել ու սիրուել: Սէրը կոյր է, ասել է պարսիկ բանաստեղծը, նա սահման, խոչընդոտ չը գիտէ. մահը քաղցր է նրա համար, եթէ սիրեցեալի համար է:

Ընկնելով Շահի հարէմխանէն, գեռատի և գեղանի Այիշէն, այժմ՝ Այիշանէ խանըմ, չէր կարող մոռանալ սիրուն Սէլիմին, որ իրանց դրացի էր, որի հետ երեխայութեան ժամանակ խաղացել էր և որը վառել էր նրա մէջ դեռ մի տարի առաջ սիրոյ կրակը, երբ մի օր, իրանց քաղաքում, պատահմամբ, ուրբանդի տակից, թօքիայում<sup>1)</sup> կարողացել էր տեսնել նրան:

Որքան գեղեցկացել էր Սէլիմը. թաղի բոլոր աղջիկների երազն նրա հետ բեաբին կապելն էր: Բայց մի քանի ժամանակից յետոյ Սէլիմին հայրը տարաւ Թէհրան և շուտով իմացուեց, որ նա դարձել է Շահի փիշխըմէթ՝ Սէլիմ-խան անունով: Սակայն Սէլիմի մայրը խօսք էր կապել Այիշայի մօր հետ, որ անպատճառ սիրուն Այիշային իր միսուճար տղի համար կ'ուզէ, իր տունը հարսն կը բերի. «այդպիսի նազելի աղջիկ, ասել էր նա. միայն իմ Սէլիմին է լայեղ»<sup>2)</sup>: Այդ պատճառով

1) Քատրոն, ուր կատարում են կրօնական միստէրիաներ: 2) Արժանի:

Այլիշայի ծնողները մերժեցին իրանց թաղի շատ տղաների առաջարկը և չը կամեցան նրան տալ նոյն իսկ իրանց անուանի խանի որդուն, սպասելով Սէլիմ խանի վերադարձին։ Եւ ահա մի օր խանը կանչեց Այլիշայի հօրը և յայտնեց, որ Ալլահը—թող յաւիտեան փառաւորուի նրա անունը—իր ողորմած աչքը դարձրել է նրա տան վրայ և աշխարհի աղօթարանը, Մէհմադ Շահը, լսելով Այլիշայի աննման գեղեցկութիւնը, հաճել է նրան իրան սիդա<sup>1)</sup> կին առնել, ուստի պէտք է հէնց այս գիշեր քաջավանները<sup>2)</sup> պատրաստուեն և հայրը տանի աղջկան Թէհրան հարէմխանայի ներքինապետին յանձնելու։ Խեղճ հայրը ստիպուած էր, ի հարկէ, հազար ու մի տեսակ շնորհակալութիւններ անել խանին, մի այդպիսի մեծ պատուի համար, որին Շահը արժանացնում է նրան. նա լաւ հասկացաւ, որ այդ խանի սարքած բանն է, իբրեւ վրէժխնդրութիւն։

Այդպէս Այլիշան ընկաւ Շահի հարէմխանան. դարձաւ Շահի սիդա կանանց չորս հարիւր քսաներորդը և կոչուեց Այլիշա խանըմ, տիտղոսով՝ Շէմս-ուլ-Դօվլէ<sup>3)</sup>։ Ծերունի, հիւանդոտ Շահը նրան մի հրէշ երևաց և նա գիշեր ցերեկ ախ ու վախ էր քաշում իր հոգու հատորի, սիրելի Սէլիմ խանի ետեւից։ Մայրը, որ եկել էր Թէհրան, մխիթարում էր նրան, յոյս տալով, որ մի քանի ժամանակից յետոյ, Այլիշան կարող է խնդրել Շահին, որ սա իր ձեռքով քեաբլինի կնութեան տայ իրան Սէլիմ-խանին և փիշխըդմէթը, ի հարկէ, մեծ պատիւ կը համարէ իր համար ընդունել Շահից մի այդպիսի ընծայ, բայց խեղճ Այլիշա խանումի սիրտը անդադար հալ ու մաշ էր լինում, չը լինի Սէլիմ խանը Թէհրանի մեծամեծների մինի աղջիկն ուղի և ինքն մնայ յուսահատ, մուրադին չը հասած։ Վերջապէս հարէմի փակ կեանքը, տաղտկութիւնը, երիտասարդական վառ ցանկութիւնները իրանց գործը կատարեցին։

<sup>1)</sup> Օրինաւոր կամ քեաբլինաւոր կանանցից բացի, որոնց թիւը եօթն է, մահմեդականը կարող է սիդա, կամ ժամանակաւոր կին ևս ուղել, որքան կամենայ։ <sup>2)</sup> Պատգարակ։ <sup>3)</sup> Արեղակ տէրութեան, մականուն։

Այիշան դալալ<sup>1)</sup> կանանց միջնորդութեամբ կարողացաւ նամակ հասցնել Սէլիմխանին և մի քանի հաւատարիմ, առատ վարձատրուած աղախիններ շնորհիւ, վերջապէս Սէլիմ խանը մի երեկոյ, դալալ կնոջ ծրարեալ կերպարանքով, իրան գտաւ Այիշա խանըմի սենեակում, և այդ գիշեր սիրահայրները հասան իրանց մուրազին: Ի հարկէ, անկարելի էր, որ ընդարձակ հարէմխանայի մէջ մի քանի կանայք չիմանային Այիշա խանըմի գաղտնիքը, բայց օրովհետեւ այդպիսի գաղտնիք միայն սա չունէր, ուստի և չէր մերկացուած: Սէլիմը և Այիշան օրոշեցին իրագործել իրանց ծրագիրը: Այիշան, երբ որ Շահը այցելէր իրան, պէտք է ընկնէր Շահի ոտները և խնդրէր որ իրան բեաբինը կապի Սէլիմ խանի հետ: Սիրով արըշիւ ելլաւսարդը հետըհետէ աւելի յանդուգն դարձաւ և զգուշութիւնները բաց թողեց ձեռքից, ներքինապետը իմացաւ և զարհուրած, դողալով իր կեանքի համար, պատմեց Շահին: Հիւանդոտ, տկար Շահը, որին արդէն մի անգամ Այիշան յայտնել էր իր ցանկութիւնը, չը կամեցաւ երիտասարդների արիւնը թափել տալ, տրամադել էր նոյն իսկ արձակել նրա սիղայութիւնից և տալ Սէլիմ խանին, բայց ներքինապետը, տիկնանց տիկիներ<sup>2)</sup> հետ այնպիսի մռայլ, սև գոյներով նկարագրեցին այդպիսի թուլութեան և ներողամտութեան աղետալի հետևանքները ամբողջ հարէմխանայի համար, որ Շահը ստիպուեց հրաման տալ, որ գործադրուի սովորական պատիժը—գլխատել տղամարդին, իսկ կնոջ ձգել չուալի մէջ, դնել նրա հետ շուն և կատու և չուալի բերանը փակելով, փայտով այնքան խփել, որ կենդանիները կատաղելով կրծեն խեղճ զոհին:

Եւ անորոքելի, անգութ, գաղանային օրէնքը գործադրուեց խեղճ երիտասարդ ամուսնի վրայ, ճիշտ այն րօպէին, երբ նրանք սիրոյ գրկախառնութեան մէջ, հազար

<sup>1)</sup> Միջնորդ. դալալ կանայք աղատ մօտք ունեն հարէմխանաներում, ուր ծախում են զանազան կանացի իրեր: <sup>2)</sup> Շահի կանանց մէջ մինը, տարիքով աւելի երէցը, աւագը, տիկնանց տիկին է համարւում:

ու մի աեսակ երջանիկ ծրագիրներ էին կազմում ապագայի մասին: Նոյն իսկ յղիութիւնը չազատեց խեղճ Այիշանին զարհուրելի ճակատագրից:

Այդ պատիժը պէտք է սարսափ տարածէր ամբողջ հայէ. իսկանայի վրայ և նրա մէջ փակուած գեղեցիկ գերուհիները պէտք է կենդանի օրինակով համոզուէին, թէ ինչ է նշանակում մտածել ապօրէն սիրոյ մասին... Նոյն իսկ զոհերի մասին խօսելը սաստիկ արգելուած էր. ոչ ոք չը պէտք է գիտենար ինչ են եղել նրանք, որտեղ են թաղուել: Նրանց գերեզմանը անգամ անյայտ պէտք է մնար: Սովորաբար խեղճ զոհերը թաղուում են ընդարձակ պալատի խուլ պարտիզներէից մէկի ծառերի տակ պեղուած փոսերի մէջ և դրա համար գործագրուում են խուլ ու համր ներքինի խափշիկներ, որոնք նոյնպէս մի մի գերեզմաններ են ամեն մի գաղտնիքի համար:

Ներքինապետը աչքով արեց և խափշիկները նորից կապեցին չուալների բերանը. չուանը ու կատուն դեռ աղիողորմ ձայներ էին հանում:

— Բայց ինչ գժբախտութիւն է ձեզ պատահած. աղա սաղբազամ:

— Էլ մի հարցնի. Բէհման Միրզան փախել բէստ է մտել ուստայ դեսպանատանը:

— Վայ, վայ, վայ, բացադանչեց ներքինապետը. ուրեմն այդ անիծեալ ուսանները պաշտպանում են նրան. ուրեմն նրանք չար դիտաւորութիւն ունեն. ախր, ես քեզ ասացի, աղա սաղբազամ, որ աղեղը չատ մի լաւ լիր, նետը դուրս կը պրծնի և կը վիրաւորի քեզ. դու ինձ չը լսեցիր. հիմա ինչ ես անելու:

— Ամենից առաջ պէտք է իմաց տալ Շահին:

— Մտքովդ անգամ մի անցրու, այժմ նա սաստիկ գրգռուած է և վատ տրամադրութեան մէջ այս անիծեալների պատճառով— և ներքինապետը նորից թքեց չուալների վրայ— այսօր չը պէտք է նրան ոչինչ յայտնել: Լաւ կը լինի որ այստեղից ևս հեռանաք, որ ձեզ

Շահը չը տեսնի, որովհետեւ նա շուտով կը գայ բաղնիք գնալու: Ես ևս ազատուելով գործերից, բաղնիքից յետոյ, երբ Շահը քնանայ, կը գամ՝ խորհրդակցենք միասին թէ ինչ անենք: Այժմ պէտք է այս լէշերը <sup>1)</sup> պարտըկեմ:

—Շատ լաւ, ես կը գնամ կը սպասեմ ձեզ սա-  
գարաթի <sup>2)</sup> խորհրդարանում: Իսկ այս խեղճերի դէակ-  
ները ի՞նչ պէտք է անէք:

—Այժմ արդէն ուշ է, արեգակը շուտով դուրս  
կը գայ. կ'ուղարկեմ սառցատանը պահեն մինչեւ այս  
գիշեր:

Եւ ներքինապետը ձեռքի շարժումներ արեց խափ-  
շիկներին, որոնք հասկացան նրա նշաններն ու շուալ-  
ները մէկ մէկ բռնելով տարան ձգեցին սառցատան  
խորքը: Գիշերը, յարմար ժամանակ, խեղճ Սէլիմ խանի և  
Այիշա խանը մի մարմինները յաւիտեան հանգիստ պէտք  
է գտնէին դարաւոր ծառերի շուաքի տակ և ոչ ոք չը  
պէտք է կարողանար իմանալ թէ ինչ եղան նրանք:  
Լուռ կը մնան ծառերը, լուռ կը մնան համը ու խուլ  
խափշիկները....

Ծերունի սաղրազամը, ի մեծ դարմանս արդէն  
քնելու պատրաստուող սպասաւորների, մտաւ նախա-  
րարապետութեան առանձնասենեակը և պատուիրեց  
առաջնորդել ներքինապետին, հէնց որ սա կը գայ, ու  
ոչ ոքի ներս չը թողնել: Արեւն արդէն սկսել էր ծա-  
գել. պալատում ամեն տեղ խոր լուսթիւն էր թաղա-  
ւորում. ամեն տեղ ըուն էին մտել լամազանի պատ-  
ճառով:

Մի ժամից յետոյ առանձնասենեակի վարագոյրը  
բարձրացաւ և ներս մտաւ ներքինապետը, որի խաշած  
խնձորի նման խորշոմած, կնճռոտած դէմքը աւելի ևս  
զգուելի էր թուում ցերեկի լոյսով: Սաղրազամը օտքի

1) Դիակ, 2) Նախարարապետութիւն:

կանգնեց և իրանից բարձր նստացրեց: Նստելով, ըստ ընդունուած սովորութեան երկուսն նորից ոտքի կանգնեցին և նորից նստեցին:

— Փառք Ալլահին, Շահը բաղնիքից փոքր ինչ զուարթ դուրս եկաւ. նա գնաց քնելու և ասաց, որ այսօր միայն իֆթային դուրս կը գայ բիրունին: Մենք բաւական ժամանակ ունենք, Հաջի, պատրաստուելու և մեր կարգադրութիւններն անելու:

Եւ նա իր փոքրիկ սուր աչքերով նայեց սադրազամին ու աւելացրեց.

— Բայց դուք մոռացաք ինձ ասել, ձեր մարդիկը կարողացել են ձեռք դնել շահզադէի գահարեղէնի վըրայ:

— Ոհ, հառաչեց սադրազամը, անիծեալը իր գահարեղէնն ևս հետը թռցրել է:

Ջայրոյթի, կատաղութեան կայծակներ ցայտեցին ներքինապետի փոքրիկ կլորակ աչքերից:

— Ուրեմն մեր ձեռքը դատարկ մնաց. բայց ոսկիները, փողերը հօ հետը տանել չէր կարող:

— Փողերը, ի հարկէ, հետը տանել չէր կարող. երեւի մի օրեւէ սարրաֆի<sup>1)</sup> մօտ են կամ մի վաճառականի մօտ պահ տրուած, բայց այժմ, քանի որ նա իր մէջըը խփել է ռուսներին, ոչինչ անել չենք կարող. նրա գոյքն ևս ռուսների պաշտպանութեան տակ է:

— Այդ ճիշտ է, բայց պէտք է անմիջապէս բանտարկել նրա հաշուապահին և գանձապահին. եթէ չը կամենան ցոյց տալ օրտեղ է պահուած շահզադէի հարստութիւնը, և լուռ մնան՝ տանջանքներով կարելի է բանալ նրանց լեզուին: Ախ, հաջի, հաջի, ինչքան վատ տարիք գործը, ոչ Շահի ջիւըը մի բան ընկաւ, ոչ մերը:

Եւ ներքինապետը չափեց սադրազամին մի ակնարկով, որի մէջ պարզ արհամարհանք էր կարգացուած գէպի Իրանի առաջին պաշտօնեան:

<sup>1)</sup> Սեղանաւոր:

Երկու ծերունիները մի քանի րոպէ լուռ մնացին։ Սկսեցին համրիչների հատիկները չխչխկացնել, աղօթքներ չշնչալ, երբեմն երբեմն աչքի տակից միմեանց վրայ անվստահ ակնարկներ ձգելով։

Այդ երկու զառամեալ ծերունիների ձեռքի մէջ էր կենդրոնացած իսկապէս ամբողջ կայսրութեան—Իրան-Թուրանի կառավարութիւնը, միլիօնաւոր ժողովուրդների բախտն ու ճակատագիրը։ Շահը, թոյլ, հիւանդոտ, խաղալիք էր դրանց ձեռքում՝ և ամեն բան վրճրուում էր, իրագործւում էր այդ երկուսի կամքի և հրամանի համաձայն։ Նրանց միացնում էր այն հանգամանքը, որ երկուսն ևս համահաւասար ազդեցութիւն ունէին Շահի վրայ։ Խօշա-բաշու կամ զղարա աղասու պաշտօնը սադրաղա ի պաշտօնի չափ կարեւոր է, երբ Շահը զուրկ է ինքնուրոյնութիւնից և անձնատուր է հարէմական զուարճութիւններին։ Շատ կարելի է որ ներքինապետը չը յօժարէր իր պաշտօնը փոխել սադրաղամութեան հետ, եթէ առաջարկէին նրան, բայց սադրաղամը, յամենայն դէպս, շարունակ վախ ու երկիւղի մէջ էր, որ ներքինապետը կարող է իր տեղն բռնել, մինչ ինքն նրա տեղն բռնելու կարող չէ։ Սադրաղամի մէջ դեռ անհետացած չէին մարդկային զգացումները, մանաւանդ որ նա ընտանիքի հայր էր. շատ անգամ ազահուլութիւնն և ընչաքաղցութիւնն չէին նրա մէջ միակ շարժառիթները անգութ և անարդար գործողութիւնների, այլ մոլեռանդութիւնը, վրէժխնդրութիւնը, ինչպէս Բէհման-Միրզայի դէպքում և տգիտութիւնը. երբեմն երբեմն նա ցոյց էր տալիս և արդարադատութեան, կարեկցութեան զարմանալի գործողութիւններ, որով և ընդհանուր առմամբ, ժողովրդական համբաւ ունէր։ Նա ունէր և մի անգնահատելի առաքինութիւն. անկեղծ կերպով սիրում էր Մահմէդ Շահին և հաւատարիմ էր նրան, ինչպէս շունը իր տիրոջ։ Բայց այդպէս չէր ներքինապետը. նրա հոգին, սիրտը, միտքը բոլոր զգացումները ղեկավարողը՝ մի

շարժառիթ էր—ոսկին: Նա սարսափելի ժլատ էր և ագահ. մարդկային ամեն զգացումն, ամեն կարեկցութիւն մեռած էր նրա մէջ այն օրից, երբ մարդիկ այնքան անգութ և անկարեկից էին դառնուել դէպի նա, զրկել էին նրան սիրելու և սիրուելու զգացումից, բնտանիքի, զաւակների տէր լինելու իրաւունքից: Ում համար էր դիզում նա դեղին սակկները—նա այդ հարցն չէր տալիս իրան, բայց անդադար դիզում էր: Նա նոյնչափ հեշտութեամբ հրաման տուեց դահճին՝ գլխատել պատանի Սէլիմին, որքան հեշտութեամբ և զուարճանքով ծխում էր ղէյլանը: Ներկայ դէպքում նրա զայրոյթը գրգռողն, նրան վշտացնողն ոչ թէ այն հետեւանքներն էին, որ կարող էին առաջ գալ Շահի և երկրի համար Բէհման-Միրզայի փախստից, որքան նրա հռչակաւոր գոհարեղէնին տիրանալու անկարողութիւնը: Եւ ոչ միայն չորս հարիւր և աւելի դեռափթիթ, նազելի էակների կեանքը, ճակատագիրը այդ անբնականացած ծերունուց էր կախուած, այլ և շատ անգամ ամբողջ նահանգների բախտը նա էր տնօրինում, ստանալով Շահից ուղղակի կամ սիրեցեալ կանանց միջնորդութեամբ այս և այն նահանգի կուսակալութեան պաշտօնը նրա համար, ով ամենից շատ դեղին ոսկիներ էր ներկայացնում իրան:

—Մեր դուրթիւնը շատ ծանր է, խղելով լուութիւնը սոսաջ ներքինապետը: Ես վախում եմ, որ այդ բեաֆիր <sup>1)</sup> ռուսները մեր գլխին մի օյին չը խաղան: Բացի դրանից, քաղաքում ևս կարող են խռովութիւններ ծագել. նահանգներում, մանաւանդ Սպահանում և Թաւրիզում կարող են գլուխ բարձրացնել ժողովուրդը սիրում է Բէհման-Միրզային: Պէտք է ազդու և խիստ միջոցներ ձեռք առնել, սարսափեցնել ամենքին: Ամենից առաջ պէտք Շահը պահանջել ռուսաց դեսպանից որ Բէհման-Միրզային յանձնեն իրան և

1) Անհատաւոր

երբ յանձնեցին, պէտք է իսկոյն խեղդել տալ նրան։

— Իսկ եթէ ռուսները չը յանձնեցին, ինչ անենք։

— Ինչպէս կը համարձակեն քեաֆիրները ընդդիմանալ աշխարհի ազօթարանի հրամանին. մենք այն ժամանակ պատերազմ կը հրատարակենք. մեզ ինգլիկները կ'օգնեն։

— Ախ, Խօջա-բաշի, ես զարմանում եմ որ դու քո այնքան փորձառութեամբ և խելքով այդպիսի բաներ ես ասում. բայտ ինչո՞ւ ինգլիկը չօգնեց մեզ Ղարաբաղի, Երևանի, Նախիջևանի խանութիւնները յետ առնելու։ Ինգլիկն էլ հօ իր հօր վարձքի համար մեզ չի օգնի, նա էլ կը պահանջի որ մի բան տանք։ Վերջապէս, ինչի պէտք է Բէհման-Միրզայի համար մեր Շահի թագը և դահը վտանգի ենթարկենք։ Ես ուրիշ խորհուրդ ունեմ։

— Ասա տեսնեմ ինչ է։

— Ռուսները չեն կարող Բէհման-Միրզային մեզ յանձնել. առաջին նրանք դրանով խախտած կը լինեն բէստի նուիրական օրէնքը և իրանց համարումը կը ձգեն բոլոր ազգերի աչքում. միւս կողմից նրանք չեն կամենայ Բէհման-Միրզայի պատճառով լարել մեզ հետ իրանց յարաբերութիւնները և թշնամացնել Շահին. ես կը սպառնամ որ կը դիմենք ինգլիկների օգնութեան, իսկ այդ ամենեւին ձեռնտու չէ նրանց, որ մենք բարեկամանանք ինգլիկի հետ։

Ես խորհուրդ կը տամ նրանց որ Բէհման-Միրզային ուղարկեն Ռուսաստան և այնտեղ պահեն միշտ, թոյլ չը տալով երբէք Պարսկաստան վերադառնալ։ Դրանով թէ նրանք ապաստարանի օրէնքը յարգած կը լինեն, թէ մեզ դոհացրած. Շահն էլ կ'ազատուի իր փառասէր եղբորից և վախից՝ թագը կորցնելու։ Ժողովուրդն էլ տեսնելով որ մուսուլմանը զնաց քեաֆիրի պաշտպանութեան տակ մտաւ, սիրելու փոխարէն կ'անիծէ նրան։

— Լաւ միտք է, բայց կը կատարեն ռուսները։

—Կը կատարեն. ես դեռ չեմ ստորագրել կապից ծովի մասին մեր արած զիջողութեան թուղթը. դրանով և անգլիացիների երկիւղով կը ստիպեմ նրանց իրագործել այդ միտքը: Շահն էլ վախենալու ոչինչ չի ունենայ և կը հանգստանայ:

—Բայց դարձեալ դու քեաֆիր ինգլիզներին ձեռքից մի թող. խօսիր նրանց դեսպանի հետ:

—Միամիտ մնա, նրանք հէնց իրանք կը գան այսօր ինձ մօտ և կ'առաջարկեն իրանց բարեկամութիւնը ու աջակցութիւնը:

Եւ խփելով ներքինապետի ուսին, սաղորազամն ասաց.

—Յիշում ես, ես մի քանի անգամ Շահի ներկայութեամբ յայտնել եմ, այժմ ևս կրկնում եմ, իբրեւ կտակ, որ իրանը ոչ ինգլիզի, ոչ ռուսի հետ ճակատ ճակատի դնել չէ կարող, բայց նա կարող է երկար հաստատ մնալ, օգուտ քաղելով այդ երկու քեաֆիրների մրցութիւնից, թշնամութիւնից: Մենք պէտք է միշտ երկուսին էլ մեր ձեռքումն պահենք, առանձին առանձին բարեկամ ցոյց տանք մեզ և ինգլիզով ռուսին վախեցնենք, ռուսով՝ ինգլիզին:

—Ինձ համար երկուսն էլ քեաֆիր են, երկուսն էլ անիծեալ լինեն, դժոխքի փայ դառնան, պատասխանեց ներքինապետը, և յարեց. «Երբ Մէհմէդին կ'երևայ, դրանք ամենքն էլ շանսատակ կը լինեն. բայց ափսոս, որ մենք չենք տեսնի. մեծ է Ալլահի զօրութիւնը»:

—Այո, մեծ է Ալլահի զօրութիւնը, բայց Ալլահն ևս կարծես մեզ թողել է քեաֆիրների ձեռքում: Ո՞ւր է իրանի նախկին զօրութիւնը: Այսօր, քեաֆիր ուսից, ինգլիզից ենք վախենում:

—Լաւ, թողնենք այդ. ինչ որ մեր նեասիւքն<sup>1)</sup> է, այն կը լինի: Երբ է՞ լինելու ջհուղ-բուշան:

—Ի՞նչ. ջհուղ-բուշան. ամենեւին, մանաւանդ այժմ, երբ մենք չը պէտք է գրգռենք ռուսաց և ինգլիզի դեսպանների բարկութիւնը. նրանք չէ որ յայտ-

1) ձակատագիր:

նեցին անցեալ տարի, որ պէտք է այլ ևս ջհուդ-բու-  
չան չը լինի. այդ խնդրում նրանք միացած են: Եւ  
վերջապէս, ինչի պէտք է ջհուդ-բուչան լինի քանի որ  
ջհուդ աղջկայ խնդիրը կարգադրուելու վրայ է:

— Ինչպէս:

— Ձը գիտես. ես կարողացայ համոզել ջհուդներին,  
որ մի աղջկայ համար ամբողջ իրանց ժողովուրդը  
վտանգի չենթարկեն և աղջկայ գործի քննութիւնը  
յանձնեն Իմամ-Ջումին. ինչ որ նա վճռի, այնպէս էլ  
լինի. Այժմ աղջիկն Իմամ-Ջումի տանն է:

— Բայց այդ բոլորովին առանձին գործ է, ասաց  
ներքինապետը. ես խօսում եմ սովորական ջհուդ-բու-  
չանի մասին. մեր ժողովուրդի նախնական սովորու-  
թիւնն է տարին մի անգամ ջհուդ-բուչան սարքել, այդ  
անիծեալ ցեղի բազմանալը արգելելու համար, նրանից  
մի քիչ արիւն բաց թողնելու և նրանց կուտա-  
կած հարստութիւնը մի քիչ նուազեցնելու համար: Ինչ  
գործ ունեն ռուսի և ինգլիզի դեսպանները որ խռո-  
նըւում են. մենք գիտենք մեր հպատակները: Վերջա-  
պէս, ես ամեն տարի բաւական մեծ բաժին էի ստա-  
նում կողոպուտից. ինչի պէտք է զրկուեմ:

— Ես կ'ասեմ ջհուդներին բեզ հասնելիքը բերեն  
տան, միայն, ի սէր Ալլահի, այդ խորհուրդը թող: Ես  
այսօր իսկ կը տեսնեմ Իմամ-Ջումին և կը համոզեմ,  
որ հրապարակական աղօթքի ժամանակ մեծ մղկիթում  
յորդորէ ժողովրդին հանդարտ կենալ ե բացատրէ  
ջհուդ-բուչանի վտանգը: Գալով միւս խռովութիւննե-  
րին, ես ևս համաձայն եմ, որ պէտք է, ժողովրդի վրայ  
սարսափ տարածելու համար, խիստ միջոցներ գործա-  
դրել: Սպահանից արդէն մի քանի օր է բերել են լու-  
թիւններին և խռովարարներին. Շիրազից բերել են այն  
նոր քեաֆիրներին, որ իրանց բաբի են կոչում: այստեղ  
բանտում ևս շատ յանցաւորներ կան: Հէնց որ լամազանի  
այս մի քանի նուիրական օրերն էլ անցնեն, պէտք է  
դրանց ամենքի պատիժն տալ ժողովրդի առաջ: Այժմ

գնացէք մի քիչ քնեցէք մինչև կէսօր, ես էլ այստեղ կը քնեմ մի քիչ:

Ճանապարհ դնելով ներքնապետին, սադրազամը հրամայեց Ֆէրրաշին անմիջապէս կանչել Ֆէրրաշբաշուն: Վերջինս մի երկու ըսպէից յետոյ երեւաց քնաթաթալս և դժգոհ դէմքով, բայց խոնարհ գլուխ տալով, կանգնեց:

— Ֆէրրաշբաշի, ասաց սադրազամը, իսկոյն կը գնաս կը բանտարկես Բէհման-Միրզայի գանձապահին, միրզաներին, ծառաներին և շղթայակալ բանտը կը ձգես, պատուիրելով պահապաններին, որ խիստ հսկողութիւն ունենան:

— Չէշմ, գլուխ տալով դուրս եկաւ պաշտօնեան: Հաշի-Միրզա-Աղասին հէնց այդտեղ էլ, արան գլխին բաշելով, պառկեց քնելու:

Պալատում տիրում էր խորին լռութիւն. լռութիւն տիրում էր և փողոցներում:

## XII

Միջօրէի էղանները թնդում էին մինարէթներից. փոշոտ փողոցները սկսել էին կենդանութիւն սառնալ. բազարներում, թիմչաներում խանութները հետզհետէ բացուում էին և հանդիպելով միմեանց, դրացիների ու ծանօթների առաջին խօսքը, սէլամ տալուց յետոյ, այս էր. «Լսե՛լ էք. ինչ է պատահել. Բէհման-Միրզան փախել բէստ է մտել ուստաց գեսպանատանը. Շահը հրամայել էր նրան կուրացնել. ջհուղները տուել են իրանց աղջիկը Իմամ-Ջումայի դատաստանին»:

Ամբողջ Թեհրանը ծայրէ ծայր այդ լուրերով էր զբաղուած. ամենքը շտապում էին գէպի Շահի մզկիթը, ուր փիշ-նամէզ էր Իմամ-Ջուման, նոր տեղեկութիւններ ստանալու յոյսով: Սէլիմ-շաթիրը հազիւ իր բաղուկների և շաթիրական նշանի շնորհիւ կարողացաւ ճանապարհ հարթել իր համար և մտնել մզկիթը, որ-

տեղ ասեղ դցելու տեղ չը կար: Նա կամաց կամաց մօտեցաւ կանանց բաժնին և ծալապատիկ նստեց խրսիրի վրայ, սիւներից մէկի մօտ, որի մօտ նստած էր և մի կին ոսկէ չափրաստ ունեցող ուրբանդով: Նա արդէն նկատել էր Եսառամանի սև դէմքը և նրա խորամանկ ժպիտը:

Իմամ-Ջուման սկսել էր հրապարակական աղօթքը. նրան հետեւեց թաղիա, և մի երիտասարդ մօլլա բարձրանալով ամբիոնի վրայ իր զիւ ձայնով սկսեց ողբը. կանայք արդէն անհամբեր սպասում էին այդ րօպէին և ամեն անգամ, երբ երգիչը աւարտում էր ողբը, շարունակում էին կանայք, առատ արտասուք թափելով:

—Վայ, վույ, լսում էր մզկիթում:

Դուռը յետ ու առաջ տանելով, Սէլիմը լսեց Լէյլա խանըմի այս խօսքերը. «Գիտես, ջհուդի ազնիկը այժմ ինձ մօտ է»:—Ինչպէս, քեզ մօտ:—Իմամ-Ջուման յանձնել է ինձ, որ ինձ մօտ մնայ մինչեւ քննութիւնը կը վերջանայ. ախ, անիծած աղջիկը որքան գեղեցիկ է Սէլիմ-ջան. աղան տեսաւ նրան թէ չէ, խեղքը գլխից թռաւ, իսկ քթիկը շարունակ լացում է. իր նշանածին Սաւուդին է յիշում:

«Վայ, վույ», դարձեալ թնդացին մզկիթում ողբալի ձայները:

—Լսիր, Լէյլա-ջան, դու ամեն կերպ աշխատիր որ ջհուդ աղջիկը աղային դուր գայ. դու ասա նրան, որ եթէ ուզում է իր Սաւուդին, իր հրէաներին ազատէ, սէյիդի կինը չը դառնայ, թող այնպէս ցոյց տայ, որ իբր պատրաստ է աղայի բոլոր ցանկութիւնները կատարել:

—Նա ասում է որ երբ ստիպուած լինի սէյիդի կինը դառնալ կամ մուսուլման դառնալ, իրան կը սպանի. նա երբէք ձեր Իմամ-Ջումայի կամքը չի կատարի:

—Ես չեմ ասում որ նա կատարի, բայց թող իրան այնպէս ձեւացնէ, որ պատրաստ է կատարելու և ա-

ղայից ստանալ ֆիթվա, թէ հրէաները ոչ մի բանում մեղաւոր չեն, սէյիդն բռնութեամբ է իրան յափշտակել: Մնացածն ես ինձ վրայ եմ առնում: Մենք շուտով մեր մուրազին կը հասնենք:

«Վայ, վույ», շարունակում էր ողբը:

Սէյիմը մի քանի րոպէ էլ փսփոսաց Եասամանի աւանջին. խափշիկուհին գլխով նշան արեց որ հասկացաւ և կը կատարէ:

Երգիչը աւարտեց ողբը և իջաւ ամբիոնից:

Նրա վրայ բարձրացաւ նորից Իմամ-Ջուման, իր ձիւնի պէս ճերմակ շալի ջուբբայի մէջ փաթաթուած:

— Մուսուլմաններ, ասաց նա, դուք գիտէք այն վարմունքը, որ ունեցել է Բէհման-Միրզա շահզադէն, Շահի եղբայրը. վարմունք անարժան մուսուլմանի. նա թողնելով իմամ Շահ-Աբդուլ-ազիմի նուիրական դուռը և դրօշակը, բէստ է մտել անհաւատների, քեաֆիւրների դրօշակի տակ: Թող անիծեալ լինի այդպիսի մուսուլմանը:

— Բայց Շահը ուզում էր իր հարազատ եղբօր աչքերը կուրացնել, լսուեց ամբոխի միջից մի վախկոտ ձայն:

— Նա կարող էր ազատուել այդ պատժից նոյն պէս Շահ-Աբդուլ-ազիմի կամ մեր այս մզկիթի մէջ բէստ մտնելով: Շահը չէր կարող նրան հանել այստեղից:

Տիրեց խորին լռութիւն. ոչ ոք չը համարձակեց այլ ևս պաշտպանել դժբախտ շահզադէին: Նա անարդել էր հայրենի կրօնը, հայրենի սրբութիւնները և պատսպարուել էր օտարի, անհաւատների սրբարանում. նա նախատել էր իսլամը և իսլամը երեսը շուռ էր տալիս նրանից:

— Մենք ինքներս նախատում ենք մեր սուրբ դիւնը, մենք ի՞նչ մուսուլմաններ ենք, պոռաց դէպի ամբիոնը մօտենալով մի երիտասարդ սէյիդ: Ո՞ւր է իմ

կինը. ինչու ինձ չեն տալիս. միթէ այն օրին հասանք, որ մուռտառ ջհուգներն անգամ խլեն մեր կանանց մեր ձեռքից:

— Զհուդ-քուշան, ջհուդ-քուշան. թնդաց ամբողջ մզկիթը հազարաւոր աղաղակներով, մահ ջհուգներին. տուէք մեզ ֆիթվա, տուէք մեզ:

Սարսափելի ժխոր տիրեց, կանայք նոյն իսկ սկսեցին գոչել. «մահ ջհուգներին»:

Բայց Իմամ-Ջումայի ձեռքով արած մի շարժումը վերջ դրեց ժխորին և աղմուկը բիչ քիչ դադարեց ու դարձեալ խոր լռութիւն տիրեց:

— Մուսուլմաններ, ասաց նա, ջհուգները աման<sup>1)</sup> են բերել մեզ. նրանք յանձնել են ինձ աղջկան, որ ես քննեմ և ինչ որ շարիաթը կը հրամայի, այնպէս էլ լինի: Ես շուտով կը քննեմ գործը և եթէ աղա սէյիդի ասածներն կը հաստատուեն՝ ջհուդ աղջիկն, ի հարկէ, նրա օրինաւոր կինը կը դառնայ: Ես չեմ կարող ֆիթվա տալ ջհուդ-քուշանի համար, որովհետեւ այդպիսի ֆիթվան հակառակ կը լինի սուրբ խօսքին—դուրանին: Ղուրանում ասուած է, որ այն ազգերը, որոնք գիրք ունեն—Իսրայէլի որդիները ունին թովրաթը<sup>2)</sup>—եթէ հպատակութիւն յայտնեն, հարկ վճարեն Իսլամին, նրանք կարող են ազատ ապրել և իրանց կրօնը դաւանել: Զհուգները հարկ են վճարում,:

— Հարկ վճարում են զաջարներին և ոչ մեզ, ասաց մի ծերունի սէյիդ:

— Նրանք հարկ են վճարում իսլամ թագաւորին, պատասխանեց Իմամ-Ջուման:

Եւ օրհնութիւն տալով արձակեց ամբոխը, որ սկսեց դուրս գալ մզկիթից, տրտնջալով: Այդ չարագելեց նրան այնուամենայնիւ համբուրել Իմամ-Ջումայի հանդերձների քղանցքը, երբ վերջինս անցաւ ամբոխի մի-

1) Աման բերել—ապաստանել, պաշտպանութիւն հայցել: 2) Աստուածաշունչ:

ջուլ և դուրս գալով մզկիթի բակը, նստեց սպիտակ էշի վրայ ու բաղմաթիւ մօլլաներից, սէյիդներից հետեւեալ, գնաց իր տունը:

Սյն բոպէին, երբ երիտասարդ սէյիդը դուրս էր գալիս մզկիթից, մի ձեռք դիպաւ նրա ուսին և մի ձայն փսփսաց նրա ականջին. «Ջգուշացիր, աղա սէյիդ, ջհուդ աղջիկը այնքան գեղեցիկ է, որ գուցէ էլ դուրս չը գայ Իմամ-Ջումայի տնից. Իմամ-Ջուման սիրում է գեօղալներին»<sup>1)</sup>։ Սէյիդը յետ դարձաւ տեսնելու ով էր շշնջում իրան այդ խօսքերը, բայց ամբոխի մէջ նա չը կարողացաւ իմանալ:

Կասկածը, եռանդը մտաւ նրա սրտի մէջ. «Շէյթանը կամենում է ինձ փորձել», ասաց նա, և մռայլ, յուսահատ հետեւեց ամբոխին ու շուտով միացաւ Իմամ-Ջումայի հետեորդներին:

Ճանապարհին, Իմամ-Ջումայի հետեորդները հետըհետէ աւելանում էին: Կէսօրից արդէն երեք ժամ անցել էր, երբ Իմամ-Ջուման հասաւ իր տունը: Ընդարձակ բակը, թալարը լի էր ահագին բազմութեամբ. դրանք ամենքը խնդրարկունք էին, զանազան պահանջատէրեր, պարտապաններ, կալուածական, ժառանգական վէճեր վարողներ, ամուսնութիւն կնքողներ, ամուսնալուծութիւն պահանջողներ կամ թալաղ տուողներ, մարդիկ, որոնք եկել էին դատուելու, վկայութիւն տալու, ամբաստանելու կամ արդարացնելու իրանց ամբաստանութիւններից: Շարիաթը լինելով միակ հաստատուն օրէնքը Պարսկաստանում, հոգեորականութեան ներկայացուցիչները դատում և վճռում են ոչ միայն կրօնական, այլ և քաղաքացիական գործերը, դատերը, վէճերը:

Ընդարձակ թալարի մէջ, որի երկու կողմից ևս

1) Գեղեցկուհիներին:

փէնջարաները բացւում էին երկու բակերի վրայ, գետ-  
նին, գորգի վրայ, չորած էին բազմաթիւ գրագիրներ,  
որոնք անդադար գրում էին զանազան ղաբալաններ <sup>1)</sup>,  
իջարանամաններ <sup>2)</sup>, ագտնամէներ <sup>3)</sup>, վկայականներ և  
հրամաններ: Ամեն մի գրագրի առաջ հինգ վեց հոգի  
խնդրարկուներ էին չորած, որոնք զանազան խոստում-  
ներ, ընծաներ վարձատրութիւններ փափաւարով գրագիր-  
ների ականջին աշխատում էին արագացնել գործը կամ  
իրանց ցանկութեան համաձայն վճիռ կայացնել տալ  
Իմամ-Ջումային: Այդ բոլոր թղթերը, վկայագրերը օ-  
րէնքի զօրութիւն էին ստանում միայն այն ժամանակ,  
երբ Իմամ-Ջուման թղթի ներքեւ կամ գլխին կամ կող-  
քին դրոշմում էր իր կնիքը, երբեմն ևս արաբերէն մի  
բանի բառ աւելացնելով կնիքի վերև իր ձեռագրով:

Իմամ-Ջուման մտնելով թալարը, ուր ամենքը ոտ-  
քի կանգնելով, պատկառանքով գլուխ տուին «սալամ-  
ալէքիւմ» ասելով, որին նա պատասխանում էր «ալէ-  
քիւմ-սալամ»,—զնաց և նստեց թալարի վերեւում: Ան-  
միջապէս աւագ գրագիրը չորեց նրա առաջ և թղթերի  
մի ամբողջ կոյտ հանելով գրպանից, սկսեց կռացած,  
կամացուկ խօսել նրա ականջին: Ամեն մի զեկուցումից  
յետոյ Իմամ-Ջուման հանում էր շալի փոքրիկ բսակից  
մեծ կամ փոքր կնիքը, մատի ծայրը թաթախում էր  
ղլաւմդանի թանաքի մէջ և լեզուով թրջելով թուղթը,  
դրոշմում էր թրջած տեղի վրայ ու տալիս աւագ գրագրին:

—Աղա, ասացին երկու վաճառական, գլուխ տա-  
լով և չորելով առաջին, խնդրում ենք սիդա կարդա <sup>4)</sup>,  
ես զիջել եմ այս ընկերիս մեր ընկերական առեւտրի  
մէջ ունեցած իմ բոլոր իրաւունքները մի սիր <sup>5)</sup> նաբա-  
թով:

1) Կալուածագիր 2) Կապալագիր 3) Ամուսնագիր 4) Ամեն տեսակ  
թուղթ, պայմանագիր օրինաւոր է միայն այն ժամանակ, երբ մօլլան  
կարդացել է սիդալ այդ ասում է «թիղաճարի շօդ» 5) Մի սիրը հաա-  
սար է 5 մսխալի Կարելի է մի ամբողջ տուն, այգի, գիւղ ծախել մի  
սիր նաբաթով կամ, կամ մի հատ խնձորով, կամ մի հատ թաշկինակով:

— Ճշմարիտ է, Հաջի, զիջել է նա բեզ և դու ընդունել ես Տուել ես սիր նաբաթը:

— Այո, աղա, ընդունել և տուել եմ:

— Ստացել ես դու, սիր նաբաթը:

— Այո, ստացել եմ:

Իմամ-Ջուման միացրեց երկու վաճառականների ձեռները և ասաց. «սիրան կատարուեց»: Դէ գնացէք, գրագրին ասէք, թուղթը գրի:

Այդ միջոցին թալարը մտաւ Բէգլար-բէգի պաշտօնեաներից մինը և մօտենալով սէլամ տուեց. Իմամ-Ջուման պատասխանելով սէլամին ասաց. «բիսմուլլահ, նստեցէք»: Պաշտօնեան յայտնեց, որ Բէգլար-բէգին իր խոնարհ ողջոյնները յիշելով, խնդրում է որ աղան, շարիաթի համաձայն, վճիռ տալ մի կռուի մասին, որ երէկ պատահել է. երկու կալուածատէր կռիւ են արել մի արխի<sup>1)</sup> վրայ. նրանցից ամեն մէկը պնդում է, որ արխը իր գիւղինն է, թոյլ չէ տալիս միւսին ջրել արտերը: Խօսքից անցնելով կռուի, երկու կալուածատէրերի օգնութեան են վազել գիւղացիները. կռիւը սաստկացել է. գէնք են գործածել և երկու կողմից սպանուել են չորս հոգի, որոնց մէջ մի կին. վիրաւորուել են հինգ հոգի: Այժմ պէտք է որոշել ումն է պատկանում ջրի արխը և ապա որոշել, թէ յանցաւոր կողմը ինչքան գիւյ<sup>2)</sup> պէտք է վճարի սպանուածների և վիրաւորուածների արեան գնի համար:

— Ովքեր են վկաները, հարցրեց Իմամ-Ջուման:

— Տասը հոգի, որոնցից երկուսը հրէայ, երկուսը հայ և երկու էլ կին:

— Ձեզ յայտնի է, որ ամեն երկու ոչ-մուսուլմանի վկայութիւնը հաւասար է մի մուսուլմանի վկայութեան. նոյնպէս երկու կնոջ վկայութիւնը հաւասար է մի տը-

Բաւական է որ տէրը, վաճառողը յայտնի, թէ զոհ է ալդ վարձատրութեամբ.

1) Առու, ջրանցք: 2) Հատուցումն:

շամարդի վկայութեան: Կնոջ դիպան ևս տղամարդի  
դիպայի կէսն է:

—Շատ լաւ, աղա, այդ ինչպէս հրամայում է շա-  
րիաթը, վճռեցէք դուք, մենք կը գործադրենք վճիռը:

—Բարի է, թող ամենքն վաղը այստեղ պատրաստ  
լինեն:

—Մի խնդիրը ևս բերել եմ Բէգլար-բէգի կող-  
մից, աղա, շարունակեց պաշտօնեան: Այս մարդը, Հա-  
ջի Ահադը, մի մուրհակով հինգ հարիւր թուման է  
պարտ այս մարդուն, Մաշադի Իբրահիմին—և մատով  
ցոյց տուեց թալարի մէջ տեղ կանգնած երկու վաճա-  
ռականի—բայց պարտապանը չէ վճարում, ասելով որ  
մուրհակը խալի-էգ-վաջ<sup>1)</sup> է: Ի՞նչ է հրամայում շարիաթը:

—Ստացական կամ վկայ ունե՞ս, Հաջի Ահադ,  
դիմեց Իմամ-Ջուման պարտապանին, որ փողը վճարել  
ես:

—Ոչ, աղա, բայց հազրաթ Աբբասը վկայ վճարել  
եմ:

—Ոչ, ասաց Իմամ-Ջուման. կամ պէտք է երդումն  
ուտես որ պարտքդ վճարել ես կամ պէտք է վճարես:  
Այսպէս է հրամայում շարիաթը:

—Խնդրում եմ իմ գործս ևս վճուր, աղա, թնդաց  
յանկարծ մի ձայն թալարի մէջ և մեզ ծանօթ երիտա-  
սարդ սէյիդը կանգնեց Իմամ-Ջումայի առաջ:

Վերջինս բարձրացնելով նայուածքը և նկատելով  
սէյիդին, ունքերը կիտեց, բայց շուտով անտարբեր  
դէմք ընդունելով, ասաց.

—Ի՞նչ է քո գործդ, աղա սէյիդ. այժմ ժամանակն  
ուշ է, երեկոյ է արդէն, բայց ասա տեմնեմ:

—Ես ջհուդ աղջկայ ամուսինն եմ. դուք այսօր  
հրամայեցիք մզկիթում, որ պէտք է քննէք. քննեցէք  
շուտով և կինս ինձ յանձնեցէք. երկար սպասել չեմ  
կարող:

<sup>1)</sup> Այն մուրհակներն են կոչում այդպէս, որոնք վճարուած են կամ  
որոնց արժէքը չէ ստացուած:

Վերջին խօսքերը սէյիդը արտասանեց սպառնողական շեշտով։

—Ջհուդները պնդում են, աղա սէյիդ, ասաց վեղմ ձայնով կրօնապետը, որ դու փախցրել ես աղջըկան և քեաբինը զօռով, առանց աղջկայ հաւանութիւն ես կատարել տուել։

—Քեաֆիրների խօսքը ինչ նշանակութիւն ունի, աղա, ես քեաբինի թուղթ ունեմ։

—Տուր տեսնեմ։

Սէյիդը հանեց ծոցից մի երկար թուղթ և երկու ձեռքերով յարգանքով մօտեցրեց կրօնապետին, որ ուշադրութեամբ կարդաց։

—Ո՞վ է գրել այս քեաբինագիրը։

—Մօլլա Քեազիմը։

—Ինչո՞ւ վկաներ չը կան։

—Մթթէ մօլլա Քեազիմը սուտ է գրել։ Սիդան նա է կարդացել։

Իմամ-Ջուման մտածմունքի մէջ ընկղմուեց։ Նա դեռ գտնւում էր այն չլացուցիչ տպաւորութեան տակ, որ նրա վրայ գործել էր Եսթերի հիանալի գեղեցկութիւնը. «Այսքան տարի ապրել եմ, մտածում էր նա, հարիւրաւոր կանայք եմ տեսել, իմ հարէմում ամենագեղեցիկ կանայքն եմ ունեցել, բայց այդ ջհուդի բաժի պէս գեղեցիկն դեռ չեմ տեսել։ Սփսոս է այդպիսի չքնաղ որսը այսպիսի գռեհկին տալ։ Պէտք է մի հնարք մտածել...»։

Եւ բարձրացնելով գլուխը, նա մեղմ և կարեկցական ձայնով ասաց.

—Որդիս, դու ջահիլ ես. ես հասկանում եմ քո ցաւդ, բայց համբերութիւն ունեցիր. թող բամազանի այս նուիրական օրերն անցնեն և յետոյ իսկոյն ես քո գործդ կը վերջացնեմ։ Աղջիկը այժմ մեր ձեռքին է, էլ փախչել չէ կարող։ Եթէ մենք կարողացանք համոզել նրան, որ իր անարգ կրօնը դէն ձգէ ու մեր ճըշ-

մարիտ դիմել ընդունէ, որքան մեծ փառք բեզ համար:  
 —Եւ ամին, միաբերան ասացին հանդիսականները:  
 Եւ վեր կենալով Իմամ-Ջուման մտաւ իր առանձ-  
 նասենեակը:  
 Բազմութիւնը սկսեց քիչ քիչ ցրուել,

ՇԱՀՐԻԱՐ

(կը օտուենակուի)